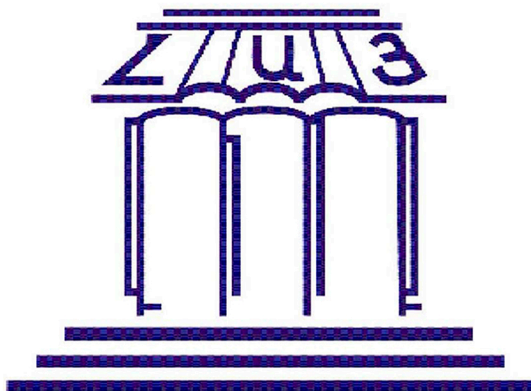

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

16292

Дневник

Учебный журнал

23 (47.925)

2-15

2188

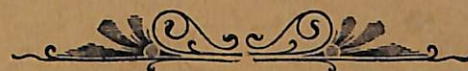
392 (42.925)
2-15

29

15 JAN 2010

ԲԺ. Ա. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՄՈՄԵՆՏԸ
ՊԱՅԱՆՋՈՒՄ Է

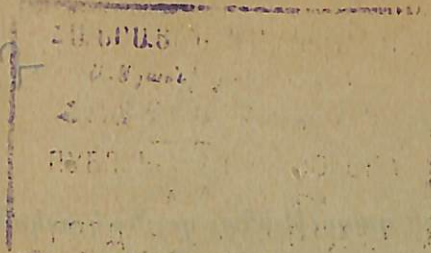
1925

Տպարան « ՓԱՐՈՍ » ԹԷՏՐԱՆ

18.06.2013

76292

329.14
2-15

26 SEP 2005

386

Ե Ր Կ ՈՒ Խ Ո Ս Ք

Շուտով տալին կ'ըրանայ այն օրից, երբ սոյն գրութիւնը, «Ազատութեան ուղին և հայի բազաքական վարքադիժը» — գրքայկիս հետ միասին (1924 թ. Յունիսի 7—ին), ուղարկած եմ Պարիզի Հանրապետական Հայաստանի ներկայացուցիչ Ալէքսանդր Խատիսեանին՝ յանձնելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան X—րորդ Ընդհանուր ժողովի Գիււտին, որպէս անհատ ընկերոջ կարծիք:

X—րորդ ընդհանուր ժողովը, աւարտելով իր աշխատանքները, ցաւ ի սիրտ պիտի ասեմ, այլեւ չի բուականանում իր նախորդի՝ 1923 թւի կուսակցական Խորհրդաժողովի տեսակէտով, որ Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ ընտրել էր «լօյսաւ ընդդիմադիրի» տաղտուկ զօրժեկակերպը, այլ, այս անգամ արդէն ուշացած, հրապարակ է գալիս անվերապա ընդիմադիրի դերով. նա իր կոչի մէջ գրում է. «անհաշտ գաղափարական կռիւ հանդէպ Սովետական դիկտատուրայի եւ աշխարհակալութեան»...*)

Թէ իմ ժողովրդի և թէ խղճիս առաջ հանգիստ լինելու համար հրատարակութեան եմ յանձնում սոյն

*) „Дни“ 25 г. № 198

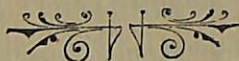
1840-2002

գրութիւնը, որպէս զի գաղութահայ դաշնակցական մտ-
տանքերը պարզ տեսնեն այն խոտորնակ ու անիմաստ
ընթացքը, որ բռնել են կուտակցութեան ներկայ զեկա-
վարները և աւելորդ տեղը թումը կանգնում Մանուկ
Հայաստանի հանդէպ:

Բժ. Ա. Ղազարեան

20 Մարտի, 1925 թ.

Ղազարին.

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐԻԶԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅԶԻՆ

Սիրելի Ալէքսանդր Իվանիչ!

Չափուց է ինչ ուզում եմ նամակ գրել Զեյ, բայց միշտ
էլ յետաձգում էի, սպասելով գրքոյկիս լոյս ընծայելուն:

Երեկ շէք մոռացել մօտ մի տարի տուած զրաժս նամակը
Պրագայի ուսանողների առթիւ, ուր ի միջի այլոց խօսում էի կու-
տակցութեան բռնելիք գիրքի մասին հանդէպ Սովետական Հայաս-
տանի և պնդում, որ հայ ժողովրդի գերագոյն շահերը պահան-
ջում են, որպէսզի կուտակցութիւնն իր բոլոր ճիգերը թափէ մեր-
ձեցման լեզու դանելու Սովետական Հայաստանի զեկավարներէ
հետ և ճանաչէ Սովետական կարգերը:

Յիշում էք, դուք ձեր պատասխան նամակում գրում էիք,
թէ՛ իմ տեսակէտը կեանքի, անհրաժեշտութեան պահանջ է,
և որ նման կարծիքներ լսում են և այլ շրջաններէ: Զնայած
դրան, այնուամենայնիւ, մեր պատասխանատու մարմինների և
ընկերների գերծեղակերպի մէջ մտազաւփ փոփոխութիւն տեղի
չունեցաւ: Նրանք յամառօրէն շարունակում են մինչև օրս էլ իրենց
մտէ ճակատները քարէ պատին դարնել:

Ինչպէս գրքոյկիս յառաջարանից կը տեղեկանաք, գրքոյկս
գրւած է անցեալ տարւոյ Մարտ ամսի վերջերքը և համարեա
առանց փոփոխութիւնների տպագրւած է:

Գրքոյկիս մասին շատ ընկերներ գիտեն, շատերին կարդա-
ցիկ եմ, բայց տպագրութիւնը ուշանում էր այն զիտումով, որ տե-

դի էր ունենալու կուսակցութեան Կօնֆերանսը և չգիտեմ ինչու, համադրած էի, որ Խորհրդաժողովը անդաման կանգնելու է իմ տեսակէտին. և նման յայտարարութիւն նրա անունից է լինելու:

Սակայն ես չարաչար սխալեցի:

Կօնֆերանսը կանգնեց շատ անորոշ, տարածւած, յեղափոխական կուսակցութեան միանգամայն անպատարեր որոշման վրայ:

Նա քաղաքականի և մարտնչողի զիրքերից իջաւ և ընդգրկեց սոսկ բարեկարծականի և կուլտուրականի շրջանակը:

Դա շատ ցաւալի է:

Յաւալի է մանաւանդ, երբ պտտաօղանաւոր անդամներ քննարկեցին այնպիսի անձինք, որոնք բիշ բացառութեամբ պիտանի կարող էին լինել ստորերկրեայ աշխատանքի, գաւազրական աշխատանքի բայց բնաւ հաշտարար զերի: Մեծնեռն ըմբռնելու տեսակէտից նրանք միանգամայն անպէտք են. յատկապէս նրանք անընդունակ են բոլշևիկներին հետ համաձայնութեան լեզու գտնելու մէջ և մեղադրուելու էլ չեն, քանի որ նրանք օրգանապէս բոլշևիկներին տանել չեն կարող: Պարզ է, որ կուսակցութիւնը ներկայ մոմենտի համար ճիշտ զեկաւարներին կարիք ունի:

Կուսակցական Ընդհանուր Ժողովի հաւաքումը շտապեցրեց զբընդիկս լոյս բնծայելու:

Սիրելի Ալեքսանդր Իվանիչ, կ'կորդաք գրքոյիս և յոյս ունեմ, որ դուք ես կբաժանեք իմ տեսակէտը, ինչպէս վերջի վերջոյ բաժանելու է նաեւ ողջ կուսակցութիւնը:

Ես կարգացի ընկեր Քաջագինսնու գիրքը և պիտի խոստովանեմ չ'հաւանեցի. չ'հաւանեցի ոչ թէ նրա համար, որ ճշմարտութիւն չի պարունակում, ոչ, այլ որ նա իր հիմքում ճիշտ չէ: Ես պահում եմ, որ Դաշնակցութիւնը հէնց այսօր է, որ բան ունի անելու:

Խորհրդային Հայաստանը Հանրապետական Հայաստանէ շարունակութիւնն է և նրա իսկական ձաւորումը:

Մի ժամանակ մենք հոգաւոր էինք փնտռում, որպէս զի նրա ոյժի վրայ կ'ընեռն կարողանանք մեր երկիրն ու ժողովուրդը հանել ախժուփ դրութիւնից և շինարար աշխատանքի ուղին բռնել, տնտեսապէս կազգուրել, հիւանդութիւններից ու համաճարակներից ազատել. սակայն մենք այդ հոգաւոր չղտանք:

Այսօրայ Հայաստանը գտել է իր *ընտելան հոգաւորը*՝ Սովետները և այսուհետեւ է, որ նա շինարար աշխատանքի չնորհիւ պիտի կազգուրի ու բարապնդի:

Ի՞նչի գէմ ենք կանգնել մենք. եւմ գէմ է ուղում պայքարել կուսակցութիւնը. միթէ նոյն բանը մենք չէինք առում ընդամենը 5—6 տարի առաջ: Նոյն ֆեդերալիստի համար չէր, որ կուսակցութիւնը երկու տասնեակ տարի գաղափարախօսել ու մտքեր է պտարտտել:

«Դաշնակցութիւնը Դավիթեան Ժողովուրդներին համար Զեկցարական ձեռն ֆեդերացիայի էր ձգտում» — գրում էք դուք, Ալեքսանդր Իվանիչ, «Հայրենիք» ամսագրի սոյն թիւի անի Ու 1-ում, և եթէ այդպէս է, էլ ինչո՞ւ ենք յամառում. ինչո՞ւ չենք ընդունում Խորհրդային Հայաստանը: Ի՞նչ ձեռն կարգերի ժամանակ հնարաւոր էր Զեկցարական ձեռն ֆեդերացիա Դավիթեան Ժողովուրդների համար. — Միլիւիովան Ռուսաստանի, էսէրական, թէ էսդէկական...

Ո՞ր կուսակցութեան օրօք...

Եւ ոչ մէկի, բացի բոլշևիկեան:

Դառն է այս առիւթ, բայց քաջութիւն պիտի ունենանք խոստովանելու:

Ինձ թւում է, թէ բոլորդ էլ զգում էք, բայց մտաւախութիւն ունիք խոստովանելու:

Ի՞նչ վտա, ի՞նչ տնաակա ու հայրենագաւ գիրք է, որ բռ-

ներևն դաշնակցական մամուլի որոշ օրգանները հանդէպ բոլշևիկներին:

Իրօք մերոնք համադրած են, որ գործ ունեն ճշ թէ բոցիտլիստներն ու յեղափոխականներն հետ, այլ ցարական ռեժիմի վաթժարագոյն թափթփուկներն . . .

Ուրեմն բոլշևիկները յեղափոխականներ ու սոցիալիստներ չեն:

Եթէ այդպէս է էլ ինչո՞ւ կուսակցութեան կոնֆերանսը «բոյեալ բնդիմագրի» գիրքն ընտրեց և ոչ քաջ մարանչոլի. ինչպիսին եղել է Արդիւլ Համիդի և ցարերի ժամանակ:

Ինչո՞ւ նրան օտարացի վերագա՞նի գիրք ընտրել:

Եկէք քանի ուշ չէ ձեռքներս խզճըներէս վրայ դնենք և խոստովանենք, որ բոլշևիկներն իսկական յեղափոխականներ ու սոցիալիստներ են, և որ նրանց գէ՛մ ոչ միայն չպիտի պայքարենք, այլ և յանցանք է նրանց չաջակցելն ու անտարբեր դիտող դերում մեկուսանալ ու սպասել գէպքերի ինքնաբերարար վախճանին...

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնն այսօր առաւել քանի երբէք անեղիք ունի: Մենք ենք, որ մեր արատաւանահաս կուս. կազմակերպութիւններն միջոցով կարող ենք օգնել Խորհրդային Հայաստանին:

Գաղթականական խնդիրը հայ ժողովրդի համար մահու և էկեռաց խնդիր է. այդ խնդիրը Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը միայն կարող է արմատապէս վճռել. նա կարող է ցրել զբոսի հայութիւնը Մայր հայրենիք կենտրոնացնել:

Ինչից է ուրեմն վախենում կուսակցութիւնը, որ այդքան յամառում է Խորհրդային կարգերը ճանաչելու մէջ. — կուսակցական կառավարական ձե՞ր, դիկտատուրան. բայց չէ՞ որ մենք ևս մեր կառավարութեան օրօք պակաս դիկտատուրներ չէինք:

Մոռացել էք, Ալեքսանդր Իվանիչ, թէ ինչպէս ընթացիկ կամ

Պ. Կոմիտէն ծանր զրութեան առաջ էր կանգնեցնում ձեզ իր կուսակցական որոշումներով. ինչպիսի խոչնդոսներ էին յարուցում շինարարական աշխատանքների առաջ: Միթէ նոյնը չէին գաւառներում մեր դաւառական կոմիտեներն ու եմթակոմիտեները...

Մերթ կօալիցիօն կառավարութեան էինք ձգտում, մերթ էլ կուսակցութեան դիկտատուրան գերադասում. ինչպէս օգնեալ Քաջաղնուում և համօյի կառավարութիւնները:

Չգիտեմ գուք ներկայ էիք ֆրակցիայի այն նիստերից մէկին, ուր Ռուբէն փաշան կուսակցական կառավարութեան ձեռք էր առաջադրում երկրում գոյութիւն ունեցող կառավարական ձեռն: Քիրօն կառավարութիւն էր յայտարարում, Կ. Կոմիտէն մի անգակ պարլամենտ, դաւառային կոմիտեներն ու եմթակոմիտեները դաւառ իշխանութիւններ և այլն:

Ինչ տարբերութիւն կար Ռուբէն փաշայի այդ առաջարկի և բոլշևիկեան ներկայ կառավարական ձեռքի մէջ:

Ինչո՞ւ այն ժամանակ չէինք արանջում կուսակցական դիկտատուրայի գէ՛մ, իսկ այսօր արանջում ենք:

Այն ժամանակ մենք էինք հմ, իսկ այսօր ուրիշներն են:

Ես չեմ ուզում շարունակել, սրտհեռե սկսում եմ կարմրել . . .

* * *

Մի հարց ևս Ալեքսանդր Իվանիչ. ինչ տարբերութիւն կայ մեր ծրագրային կետերի և բոլշևիկեան գործնական ձեռնարկների մէջ երկրի ներքը:

— Համարեա ոչինչ:

Միթէ մեծ գործարանները, եթէ կային այդպիսիները հաստատուում, չէինք ազգայնացնում:

Միթէ կ'օգտւեալաների ու պետական ձեռնարկների սիս-
տեմը չէր, որով աշխատում էինք բարարել ժողովրդի կարիքնե-
րին ու միեկնոյն ժամանակ պետական պրօպագանդա ստեղծել:

Ի՞նչ բան էր մեր պետական վարչատային քաղաքականու-
թիւնը:

Յիշում էք բամբակի և ցորենի մենաշնորհը:

Աւելի լայն ծաւալով, սիստեմով ու հետեւողականութեամբ
նոյն քաղաքականութիւնն են վարում նաև բոլշեիկները:

Մերը փոքրիկ, մինիատիւր չափով էր, իսկ բոլշեիկներինը
հսկայ մագաղաթով, Սովետներին վայել մագաղաթով:

Յիշում էք Ալեքսանդր Իվանիչ, բամբակի, կաշւի ու խա-
լիների առաքումը արտառնման հանրապետական հայաստանի կա-
ռավարութեան կողմից:

Ճիշտ նոյնը, ինչ որ բոլշեիկեան մենաշնորհը արտառնման:

Մերը ձեռնարկները սողմեր էին, իսկ բոլշեիկներինը հսկայ
գործեր:

Մենք անսխառն էր ու անկանոն, իսկ բոլշեիկներինը սիս-
տեմով և ծրագրով:

Եւ դա չառ հասկանալի է:

Այն ժամանակ մենք մեր կաշւի մէջ էինք առաւելում չըը-
ջադատած թշնամի տարբերով, դուրի արտաքին ճանապարհու-
րից ու հաղորդակցութեան միջոցներէր, այն ինչ բոլշեիկներն այդ
կողմից միանգամայն ասլահով ու աղառն են:

Մենք սողմն էինք բոլշեիկեան կարգ ու կանոնները և մենք
ոչինչ չէինք կորցնի և ոչ էլ հակասած կլինէինք մեր սկզբունքնե-
րին, եթէ ժամանակին Դաշնակցութիւնը ինքնաբերաբար յայտա-
բարեր իր երկիրը խորհրդային կարգերին հետեւող:

Քանի քանի անգամ III-րորդ Ինտերնացիոնալի զրաւաման

խօսք տաւ կ'իննի մեր վրաստանի Գ. Կովտէի պաշտօնական օր-
գան «Աշխատաւորը», և քանի քանի անգամ նա խոսօրէին քննա-
դատած կ'իննի հանրապետական հայաստանի կառավարութեան
քաղաքականութիւնը հանդէպ բոլշեիկներին . . .

Եւ վերջապէս յիշում էք, հանրապետական հայաստանի
մայրաքաղաքում, նրա պաշտօնական օրգան «Յառաջի» խմբագրա-
անից, Արմէնան փողոցի երկայնութեամբ ձգուող կարմիր ժապա-
ւէնը, որի վրայ մեծ տառերով գրած էր.

— „Կեցցէ III-րդ Ինտերնացիոնալը“ . . .

Այս բոլորը չէր մոռացել հաւանօրէն:

Կամ միթէ կարելի է մոռանալ այն բնագոյական ձգտումը,
որ մենք ունէինք դէպի Ռուսաստանը. ինչ Ռուսաստան էլ լինէր նա:

Եթէ մենք, զաշնակցականներս հանրապետական հայաս-
տանը բոլշեիկեան յայտարարէինք, միթէ կ'զարմայնէինք մեր հա-
րեաններին:

Բնաւ ոչ:

25-րդ աշուր, Դաշնակցութեան մեղադրում և նրանում,
որ բոլշեիկներին Կովկաս բերողը մենք եղանք:

Անկեղծ լինենք. միթէ բոլորս չէինք հրճում, երբ առաջին-
անգամ բոլշեիկները մտան Ադրբեջան և տէր դարձան նրան. եթէ
չեմ սխալում մեր պաշտօնական օրգանն այդ տօթիւ բաժաւե-
լական խօսք տաաց:

Ներքինապէս մենք ուրախ էինք և կարծում էինք, որ Սղը-
րիջանի կողմից այլեւ հարածներ չենք ընդունիլ և որ զլխաւորն
է, մտածում էինք, նոյն բոլշեիկներին միջոցով, դուցէ Թիւրքիայի
առնձգութիւնները դէմն առնենք:

Հայ ժողովրդի դէպի ռուսներն ունեցած ներքին բնագոյա-
կան կադին պիտի վերադրել նաև այն մեղմ քաղաքականութիւնը,
որ հայաստանը ցոյց տուա ռուսական միացորդների հանդէպ 1917.

Թւից յիտոյ: Մինչդեռ անկախ Վրաստանն ու Ադրբէյջանը խիստ ու անողոր քին դէպի սուսները, մասնաւորէն մշ միայն վաճառում էին իրենց պաշտօններէից, այլև քշում էին իրենց երկրի սահմաններէից, Հայաստանը դուրսուրում էր, ընդհակառակն, իր սուս ծառայողներին, իսկ նրանք, որոնք ձգում էին Հայաստանը և հեռանում հայրենիք՝ հանրապետական կառավարութիւնը նախապէս 8 ամսայ ռոճիկ էր բաշխում ու երկաթուղին էլ ձրի արամադրում:

Միթէ սա լաւագոյն փառերից չէ, որ հայ ժողովուրդը իր բաղդն ու ֆիդիքական դոյութեան պաշտպանութիւնը բնազդօրէն Ռուսաստանի հետ է կապել:

Սերի գաշնադրիւնաւարումից յետոյ, թիւրքահայերի վերջնական վաւարումը Թիւրքիայի սահմաններէից, մեզ վերջնականապէս համոզելու են, որ Միլլի կամ օրեւէ այլ թիւրք կառավարութիւն, հայերի համար օչինչ չի անել կամովին, հետեապէս, եթէ դեռ ևս կան Գաշնակցութեան մէջ արմարներ, որոնք մտածում են նոր բանակցութիւնների մէջ մտնել Թիւրքիայի հետ, յոյս ունենալով մի բան շահել՝ նշանակում է, նրանք երբէք հայ ժողովրդի շահերը նկատի չունեն, այլ զօրի քաղաքական հոտառութիւնից, նման վորձերով նորանոր աւանտիւրիստների պատճառ են գառնում և անշատողական դիժ բռնում ներկայ Հայաստանի հանդէպ:

Մեր ժողովրդի ազատութեան բազան Մովստական Հայաստանն է՝ կոթնած ուսական հզօր բազուններն, այլ փրկութիւն չունի հայ ժողովուրդը, քան նա ընտրել է:

* *

Յիշում էք, Ալեքսանդր Իվանիչ, այն անհանդուրժելի բիրտ ու վիրաւորական մեկուսացումը, որ տեղի էր ունենում ամեն անգամ, երբ շօշափում էր վրացու, հայի կամ թաթարի շահերը:

և այն էլ անկախ հանրապետութիւնների հռչակումից յետոյ: Միշտ էլ հայը մնում էր փորձամանութեան մէջ ու տուժում, որքան էլ արդարութիւնն ու իրաւունքը հայի կողմը լինէր:

Յարիզմի ժամանակ գոնէ այդ վիրաւորանքները չհզոքացւում էր սուսների միջոցով. իսկ յետագայում, յեղափոխութեան շրջանում, կոմիտարիատի կամ սէյմի շրջանում, երբ սուսներ չկային, ինչպէս բիրտ էր պով հայութեան շահերը ք օրին դահաբերում էր վրացուն ու Ադրբէյջանի թաթարին...

Քանի քանի անգամ ռիսկալութեան թոյնը սրտիդ մէջ կուտակած առամ էր կրճատցել և անդօրութիւնից դերբնական ոյժերի մասին մտածել, թէ ինչ ձևով կայծակնահար անէք չար ու նենգ մոլորալթիստ թաթարին ու էսդեկ վրացուն իր դէպի հայն ունեցած անարդարութիւնների համար:

Կարծեմ, նեղ բողէներին, մեղանից ամեն մէկս էլ ունեցել ենք նման դգայումներ:

Եւ եթէ վրացին ու թաթարը, Կովկասում երբ և իցէ սանձեք է իր շովինիզմն ու հայակերութիւնը, դա էլ չնորհիւ ուստի:

Այսօր կոմունիստական կարգերի շրջանում չկայ այդ սիրտ մաշող զգացումը, օրովհետեւ արող կարգերի կողմից անհանդուրժելի է սեպում նման վերաբերմունք:

Մի բողէ ենթադրում էք, Ալեքսանդր Իվանիչ, էթէ ինչ սոսկալի կլինէր հայ ժողովրդի դրութիւնը, եթէ իրօք նրան վիճակէր ունենալ մուսաւթիստ Ադրբէյջանի և էսդեկ Վրաստանի մշտական հարեանութիւնը: Մուսաւթի քինախնդրութեան դաշնակցած էդդէկի դաւադրութիւնները, անգամ, եթէ Թիւրքիայի վտանգը չը լինէր, իսկական դժոխք էին ստեղծելու հայ ժողովրդի համար:

Այդ դժոխքի հետեանք չէր արդեօք հայ-վերական պա-

անբաղմբ:

Վրաստանը Հայաստանի դուռը լինելով, բոլոր միջերեսները, որոնք գտնվում էին արտասահմանից Հայաստանի համար, նաև նախաբաններ լինեցին յատկացած սովալլուկ ժողովուրդին ու սքեբրին, Վրաստանը առանց ճնշելու իւրացնում էր նրա ^{1/3}-ը: Եւ այդպէս մենչեկի Վրաստանը շարունակաբար, քողի նման, ծծելու էր Հայաստանի առանց այն էլ նաղ հիւթը... Իսկ մուսաւաթիսաւ Եղբբէջանը միտաթեան մէջ պիտի խեղդէր Հայաստանը, շնորհիւ վառականիւթի Հայաստան մուծելու արգելքներին...:

Եւ լաւ էր, որ էսդէկ մուսաւաթի հարեանութիւնը տեսան չհղաւ:

※ ※

Ճատերին վախ է ազդում այն բանը, որ բոլշեկիկան կարգերը ճանաչելով կուսակցութիւնը կամովին խաչ է դնում իր վրայ: Ի՞նչ է նշանակում դա:

Եթէ իբրեւ լոյշեկիկան կարգերում հայ ժողովուրդը պահելու է իր անհատականութիւնն ու բոլոր աւետիներն ունի ազատօրէն զարգացնելու իր ցեղային առանձնայատկութիւնները իր իսկ հայրենիքում, եթէ ներքին կեանքի մէջ էլ հեռու է մնալու ամեն տեսակի շահագործումներից ու կեղեքումներից, վերացած են ընդմիշտ դասակարգային ճնշումները, երկիրը պատկանելու է հայ ժողովուրդին և իսկապէս ժողովրդապետութիւնն է իշխող հանդիսանալու, ուրեմն էլ ինչ խօսք կարող է լինել *ինքնակաշնորթ* մասին: Մեր ուղածն էլ հենց այդ է կոչւած 35 տարիներից ի վեր:

Դա նշանակում է, հասել է այն օրը, երբ հայ աշխատաւոր ժողովուրդը, երկար տարիների տանջանքներից յետոյ, պիտի վայելէ իր քրախների պտուղները:

Եւ արժանի է, որ վայելէ, քանի որ նա ևս տասնեակ տարիներ շարունակ ծառացել է ամեն առնակի բռնութիւնների դէմ, յանձին իր յեղափոխական կուսակցութիւնների: Ուրեմն հայ ժողովուրդին շնորհ է, որ աւսում է, այլ իր արդար իրաւունքն է այդ:

Սովետական Հայաստանը այսօր ազատօրէն վայելում է իր անկախ զարգացումը կաթնած Սովետական Միութեան վրայ: Խօսք կարող է լինել թիւքահայերի մասին, որոնք բնակւել ու հալածական մայր հայրենիքից թափառաշրջիկ կեանք են վարում ներկայիս:

Այն լուծիւթը, որ այդ խնդրի առթիւ պահում են Սովետական Հայաստանն ու Սովետական Միութիւնը, թող չ'յուսահատեցնի մեզ, որովհետեւ կէս միլիոնից աւելի ազգատաղացած ու թափառաշրջիկ հայութիւն, ինչպէս և հարկւր հազարաւոր անախրական սրբեր, որոնք պարզ դոհեր են թիւրք բռնապետութեան, չեն կարող Սովետների կողմից անուշադրութեան մատուել մշտապէս:

Եթէ այսօր Սովետական Հայաստանն ու Սովետական Միութիւնը լուծ են, դա ունի իր խոր պատճառները. չէ հասել այն մոմենտը, որ ղեկի յարուցեն հայութեան համար այնքան ցաւաւայդ խնդիրը:

Երբ Լօղանի կոնֆերանսում Սովետների ներկայացուցիչ 2ի-չիրինը յարուցեց 50 հազար թիւքահայ զաղթականութեան փոխադրութեան խնդիրը Ռուսաստանի այլ և այլ հողամասեր, դա մեզ զայրացրեց, որովհետեւ զաղթականութեան տեղ են յատկացնում ոչ թէ Հայաստանում, այլ մեծաւ մասամբ Դոնի աւազանում:

Ինչո՞ւ 2իչիրինը չէր յայտարարում, թէ զաղթական հայերը կտեղաւորեն Ալաշկերտի, Բասէնի, Վանի և առհասարակ Ռուսահայաստանին յարակից լքեալ հողամասերում, որոնք պատմականօրէն ու իրաւօրէն թիւքահայերին են պատկանում:

Այդ չարեց, որովհետեւ ժամ անսկիւր չէ: Նախ քան նման

հողամասերի խնդիր յարուցելը կան աւելի մօտալուռ ու շտապ վճռիկ խնդիրներ — Սուրմալուի, Ղարսի նահանգի, Արդահանի շրջանի . . .

Չեմ կարծում, որ մեր կուսակցութիւնը այնքան միամիտ լինի կարծելու, թէ այդ խնդիրները վրայ Սովետական Միութիւնը արդէն խաչ է դրել Բրեստ—Լիտվսկիի և Ղարսի դաշնադրի հիման վրայ:

Եթէ այդպէս էք կարծում՝ շարաշար սխալում էք:

Անշուշտ, յիշում կ'լինէք Սովետական Հայաստանի սկզբնական շրջանում քառաքին զօրժերի կոմիսար Բէկզադեանի սպառնալիքներն ու վերջապահը Անգորայի իշխանութեան Ղարսի և Սուրմալուի հողամասերի առթիւ և ապա այդ խնդիրները յանկարծակի վերացումը հրապարակից:

Ժամանակը չէր մ'ասնակի խնդիրներով զբաղել, երբ ընդհանուր խնդիր կար չ'լուծուած:

Դա մահմեդական աշխարհի միացման խնդիրն է, որով Սովետները սպառնում ու զսպում են իմպերիալիստ պետութիւններին:

Վերջին խնդիրը ուժեղ կողմ է Սովետական Ռուսաստանի ձեռքին:

* *

Ով նանօթ է Սովետների գէպի ազգային հարցն ունեցած տեսակէտի հետ, նա կ'սոստովանի, որ փոքրամասնութիւնների իրաւունքների լայն ու արդար պաշտպանութիւնը միայն նրանք են ապահովում: Յատկապէս այնպիսի շրջանակներ են դժուր, որ իւրաքանչիւր ազգութիւն կարողանայ ազատօրէն զարգացնել իր ազգային մշակոյթը, այլ և հնաբաւորութիւն ունենայ հարազատ զեկազարնեցող, ընթրած լայն մասսաների կողմից, զեկազարնել

ներքնապէս.

Եւ եթէ շատ բաներ անմիջապէս չեն իրականանում, դա էլ հասկանալի է և ունեն իրենց խոր պատճառները:

25-րդ Սովետների փոքր համաշխարհային պատմութեան մէջ նոր է ու եզակի. մի փոքր, սրն իր դէմն ունի: համարեա ըստ կազմակերպած իմպերիալիստ պետութիւնները:

Պատմական անցեալի վրայ չէ, որ նոր կարգերն արմատաւորում են, այլ նորելուկ ձեւերի, սրտը ժամանակի ընթացքում յղիւելու և շաղիւելու կարիք ունին: Այնպէս որ այսօրւանից պահանջներ դնել և սխալներ վնասել նոր կարգերի մէջ, վաղաժամ է և այդպէս վարուող պարզապէս իր հակակրօնքն ու թշնամանքն է հրապարակ հանում դեռ ևս վերջնականապէս չ'ձեւաւորած սոցիալիստական նոր կարգերի գէմ:

Մարքսիստ ընկերակցական կուսակցութիւնները եւրոպայում, ոչոք իրենց թիկունքին ունեն համարեա երկու յիսնեակի պատմութիւն ու փորձ, չ'կարողացան նման յեղաշրջում առաջ բերել կապիտալիստական աւելի զարգացած երկրներում, ինչ որ արին ընդամենը 25—ամեակի պատմութիւն ունեցող բուլղարները:

Ճիշտ է, ուստի կոմունիստները իրենց հոգեւոր սնունդը ստացել են առաջիններից ու իրենք էլ մարքսիզմի հ'աւելցել են, բայց կուրի սղին ու մեթոդը զուտ ռուսական է, աւանդած Բախտինից:

Երբ յիշողութեանս մէջ վերապրում եմ Գարլ Մարքսի և Բակունինի մրցութիւնն ու պայքարը «Միջազգային Բանտրական Միութեան» ու «Բնութիւնագիտական» մէջ և երբ տեսնում եմ Սովետական երկրների աճումը թէկուզ Ռուսաստանի տերիտորիայի վրայ առժամապէս, գալիս եմ այն համոզման, որ իրաւացին «ուստ կառավարութեան ազնիւ» Բակունինն էր, քան թէ

«Գերման — Ժիզ ընկերակցութիւնը», գլուխ ունենալով Կ. Մարքսին: Այսպիսի ածականներով էին իրար դէմ պայքարում Կ. Մարքսն ու Բակունինը:

Ի՞նչ ուզում էք ասացէք, ես հաւատում եմ հայ ժողովրդի բողոքատրութեանը սովետական իրաւակարգի մէջ, աւելին, ես համոզւած եմ, որ սովետների օրօք է, որ թիւրքահայութիւնն ու ռուսահայութիւնը պիտի ի մի խմբուեն ու ձուլուեն Մայր հայրենիքում:

Նրանք, որոնք դժբախտութիւն են համարում Միլլի կառավարութեան հալածական քաղաքականութիւնը հանդէպ թիւրքահայերի, ես, ընդհակառակը, բողոքատրութիւն եմ նկատում:

Միլլի հալածանքը հայ ժողովրդի խմբաւորմանն ու երկրի ստեղծմանն է նպաստում վերջնականապէս:

Թիւրքահայութիւնը, ճիշտ է, դո՛հեք է տալիս, բայց այդ դոհերն աւելի սակաւ են, քան յեղափոխութեան և պատերազմի շրջանում աւած դոհերը:

Միլլի վտարման քաղաքականութեամբ, ճիշտ է, մահմեդական միապագայութիւն է ստեղծում Թիւրքիայում, բայց միւս կողմից նա չէ ազատում չարաբաստիկ հայկական վիլայէթներէ՝ անջատման մտահոգութիւնից:

Ընդհակառակն, այդ ձեռով նա հայկական վիլայէթների անջատման հոգին է պատրաստում անձամբ:

Միլլը չէ մտածում թէ կէս միլիօն հայութիւն, որ վտարւած է Թիւրքիայից և սփռւած Յիւրիայում, Միջերկրականի ափերին, Միջին Եւրոպայում ու Բալկաններում, ծանրացած օտար պետութիւնների նիւթական օդեութեան վրայ, վերջ ի վերջոյ դալու է մի օր, երբ այդ պետութիւնները ստիպւած կլինեն ազատել իրենց առանց այն էլ սեղմ հողամասերը հայ գաղթականներին իսկ:

դումից, այլ և սրանեղած նիւթական այն մեծ զոհողութիւններից, որոնք ծանրաբեռնում են թէ սեղական ժողովուրդը և թէ պետական բիւջէն:

Այն ժամանակ հաշց է ծագելու բնականօրէն, ապա սրտեղ պիտի տեղատրել հայ հոծ գաղթականութիւնը:

Պատասխանը պարզ է լինելու ամենրի համար էլ:

Հայկական լքեալ վիլայէթներում, այն վիլայէթներում, որոնք կից են Ռուս-հայաստանին:

Թիւրքերը չեն ցանկանալու հայերի վերագարձը երկրի սիրտը. ցանկանան էլ մենք պիտի գիմաղրենք վտարումից յետոյ. իսկ թիւրքահայերն էլ՝ ահաբեկւած տաճիկների ընդութիւններից ու սպանութիւններից՝ չպիտի ցանկանան վերագառնալ իրենց ծննդավայրերը:

Թիւրքահայերի տեղատրման խնդիրը դրելու է մասնաւորէն և ոչ անջատ անջատ խմբերով կամ ընտանիքներով:

Մեր համար էլ փոքր ինչ համբերութիւն է պէտք, որպէս զի մեծ պատերազմի հետեանքով առաջացած լարումներն ու իրաւական խնդիրները պարզ են կենտրոնական պետութիւններին, ինչպէս և Բալկան պետութիւնների միջև: Վերջնականապէս լուծի Սովետական Միութեան ճանաչման ակտը. նոր պարլամենտական ընտրութիւնների հետեանքով, միջին եւրոպական պետութիւնների մէջ նոր խմբաւորումներ առաջանան:

Մինչ այդ կպարզուի նաեւ Բէլմալական Տաճկաստանի շատ կասկածելի ու երկդէմի դերը:

Այս հարցի հետ է կապւած և թիւքահայ ժողովրդի դատը, որ այնպէս ամարդօրէն լքեց Լօղանի կօնֆերանսը:

Թիւրքահայ դատը իբր ամբողջ էութեամբ պիտի փոխանցուի Թիւրքահայ գաղթականներին խնդրին:

Թիւրքահայ հոծ գաղթականութիւնն ինքնին Թիւրքահայ

դատն է:

Գուցէ թիւրքահայ վիճակները խնդիրն այնպէս սուր չէ դրած եղել պետութիւններէ առաջ իր պատմութեան ամբողջ ընթացքում, ինչպէս ներկայումս դրելու է կէս միլիոն զաղթականների տեղաւարման հարցը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն այս խնդիրն իր վրայ է վերցնելու և իր ամբողջ տոկոսը պիտի լարէ, որպէսզի հայ զաղթականութեան տեղաւարման խնդիրն իր ամբողջութեամբ քննութեան առնուի ու լուծուի:

Նա դէմ պիտի գնայ Միլլի կոտավարութեան կողմից հրատարակած այն օրէնքներին, որով թալ է արւում «վստահել» թիւրքահայերի մասնակի վերադարձը իրենց ծննդավայրերը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ինչպէս ասացինք, թիւրքահայ զաղթականութեան հարցի վրայ պիտի նայէ քաղաքական տեսակէտից և այդ ձևով էլ աշխատէ նրան ընթացք տալ. դա հայ ժողովրդի մեծագոյն հարցն է ներկայիս:

Այդ հարցի նպատակայարմար լուծումը Միացեալ Հայաստանի իրականացումն է:

Մինչդեռ լրագրական տեղեկութիւններին նայելով, մեր կուսակցութիւնը բաւարար ուշադրութիւն չէ յատկացնում այդ խնդրին. այլև կարծէք խուսափում է դիմաւորել դեր ստանձնել աշխատելով զաղթականութեան հարցին հաւաքական օգնութեան բնոյթ տալ զաղթականացութեան կողմից: Մեր կարծիքով նման վերաբերմունքը կուսակցութեան կողմից կ'լինի ճակատագրական սխալ և հարւած թիւրքահայ դատին:

Որպէսզի կարողանանք զաղթականութեան հարցը հայրենիքի շահերին համապատասխան վճռել, անհրաժեշտ է Խորհրդային Հայաստանի և Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջև ներքին հա-

մաճայնութիւն: Եթէ այդ չ'լինի, կուսակցական անմիտ ներհակութեան պատճառով գուցէ տուիթ առնք այդ մեծ հարցի տալալման. որով տուած կ'լինի հայրենիքն ու հայ ժողովրդի հաւաքականութիւնը:

Եւ պիտի մարգարէ չ'լինել դուշակելու այն անպատահութիւնները, որոնք սկիզբ են առել զաղթականութեան հարցի շուրջը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան և բոլշևիկ ներկայացուցչի միջև Պելուսմա Մեր ներհակ վարքագծի պատճառով 10.000 հայ զաղթականութեան վերադարձութիւնը Հայաստան ձգձգումների և հաւատաքննութեան է ենթարկւում:

Միւսա ճգմում է, Ալեքսանդր Իվանիչ, և ցուով լեցում, երբ զաղթականութեան խնդրի առթիւ կուսակցական օրդաններում անտարբեր ու քինախնդիր տողերի ևմ հանդիպում: Եթէ լսկ կուսակցական կրքերին բաւարարութիւն տալու համար է արւում, ապա ուրեմն դա շատ քիչ է, իսկ եթէ դրւում է գործ շտկելու ահապէտից, այն ժամանակ այդ ձևով չեն շտկում:

Յանուն մեր տանջած ժողովրդի, յանուն մեր մանուկ հայրենիքի, աշխատեցէք, որ X—բորդ Ընդհանուր Ժողովը Խորհրդային Հայաստանը ճանաչելու տեսակէտից վճռական և անվերապահ քայլ անի: Դուք չիտակ գործիչ էք, զիտէք հայ ժողովրդի շահերը գերադասել բոլոր շահերին. նամակս ընկերների լայն շրջանի խորհրդակցութեան նիւթ դարձրէք, գուցէ մոմենտն ըմբռնելու տեսակէտից օգտակար լինի: Համոն, Սիմանը, Ռուբենը զգայուն սրտեր են Հայրենիք բանդձելու զաղափարի հանդէպ:

Փառնոխայի հակաբոլշևիկ արամադրութիւնը ինձ թւում է, թէ շատ է ազդում մերոնց վրայ:

Սովետական երկրներից եկած բոլոր լուրերը շափաղանցւում

ին տեղդ և այդ ձևով հրամցէք անում հասարակութեան:

Մինչև օրս էլ Փրանսիական թերթերը, նրանցից էլ մեր օրգանները, շարունակ ինչ որ «ապստամբութիւններ» մասին են գրում, որոնց եթէ հաւատայինք այսօր այլևս գոյութիւն չպիտի ունենային սովետները: Մանաւանդ նման «ապստամբութիւններ» յաճախ են լսում Վրաստանի այլևայլ մասերից: Երևում է մինչևիկեան արտասահմանեան ընդհանուր զինեցումը, սենսացիօն լուսնային հարողական հասարակութեան ուշադրութիւնն է գրաւում Վրաստանի վրայ:

Մինչդեռ իրողութիւնն այն է, որ սովետներն երբէք այնքան կայուն չեն եղել, որքան այսօր են: Եւ դրան պիտի վերաբերվի սովետները ճանաչող պետութիւններն օր օրին աճող թիւը:

Ո՞վքեր են այսօր յամառում Սովետական Միութիւնը չը ճանաչելու մէջ. մի Փրանսիա*) և մի Ամերիկա: Անգլիայից յետոյ հերթը դրանց է հասնելու: Փրանսիական ընտրութիւնները կատկած չեն թոյնում, որ նոր կառավարութիւնը ճանաչելու է սովետները:

Այս ամենից յետոյ ինչի՞ վրայ է իր յոյսերը դնում մեր կուսակցութիւնը:

Ի՞նչ աւետիսներ ունիք, որ վաղ թէ ուշ սովետները քերականութեան են մէջտեղից:

Եթէ այս յոյսերով են օրօրում մերոնք, ապա բարեմն չարաչար սխալում են:

Սովետների դերը պատմական է եւ նա ընդհանուր է կապիտալիստական բոլոր երկրները և իր կարգերն է հաստատելու ամենուրեք:

Եւրոպայի ապագայն ու սարսափը սովետների հանդէպ այդ

*) Փրանսիան արդէն ճանաչել է Սով. Ռուսիան և Մոկաչյում ունի իր դիւանագիտական ներկայացուցիչը:

են ցոյց տալիս:

Յապագային մերոնց կողմից յանցանք է:

Այն կենդանի ու շինարար ոյժերը, որոնք մեր ներհակութեան պատճառով հեռու են գտնուում հայրենիքից և օտարութեան մէջ մաշում թէ իրենց եռանդը և թէ առողջութիւնը, գիտէք, թէ նրանք որքան անհրաժեշտ են մեր երկրի վերաշինութեան:

Չաօ անգամ եմ մտածում նրանցիւմ նիւթ դարձրել այն հարցը, թէ իրօք որն է այն խոշոր գործնական տարրերութիւնը, որ մեզ բաժանում է կոմունիստներից, և միշտ էլ եկել եմ այն հզորակացութեան, որ մեզ իրարից բաժանող խոշոր խնդիրներ չկան:

— Ի՞նչպէս թէ, ապա... Զգում եմ բոլորիդ կողմից բացական թիւն «Միացեալ և Անկախ Հայաստանի» գաղափարը, որ մեզ կտակել է Հ. Յ. Գալիսիցիութեան IX—բորգ Ընդհանուր Ժողովը և հաստատել է Հայաստանի պառլամենտը:

Միացեալ Հայաստանի մասին ես խօսեցի վերը, թէ ինչ կղանակով կարելի է նրան հասնել: Այդ հարցի բանալին թիւրքահայ գաղթականութիւնն է. նրա նպատակաւորմար կազմակերպութիւնը. նրա տեղադրման խնդրին քաղաքական ընդթ տալը, որը կուսակցութիւնից սակաւ աշխատանք չէ պահանջում, բան պահանջեց հանրապետական Հայաստանի ստեղծումը:

Գալով Հայաստանի անկախութեան, դու մասին խօսել եմ զբըքայլի մէջ. այստեղ նորից խօսք չեմ ուղում բանալ: Պահում միայն, որ փոքր ժողովուրդների անկախութիւնը ո՛չ միայն չէն ժխտում Սովետները, այլ, ընդհակառակը, դրան են ձգտում:

Սովետների նպատակն է, որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ դեկտրարի իր ժողովրդական ընտրեալների միջոցով: Դա ընդհանուր դրժի տեսակէտից և՛ ոյժերի խնայողութիւն և՛ նպատակաւորմար է նկատուում:

Այս խնդրի նկատմամբ ես, պիտի խոստովանեմ, անյողգորդ հաւատ ունիմ:

Երբ Սովետական Միութիւնը միջազգային ոյժ դառնայ, դադարեն նրան հասնող արտաքին հարածները, ներքնապէս կազմուի, այն ժամանակ կովկասեան ժողովուրդները եւրից յայտաբարեւելու են անկախ սովետական Հանրապետութիւններ:

Անկախութեան հարցը, պիտի տեսնեմ, ներկայումս ինձ այնքան էլ մտահոգութիւն չէ պատճառում, որովհետեւ ֆեդերացիայի այն ձեւը, որ ունեն կովկասեան ժողովութիւնները՝ յօգուտ հայ ժողովրդի է:

Մոսկւան հսկում եւ թռչլ չէ տալիս, որ վրացու եւ թաթարի դաշնակցութիւնից անցեալի նման անարդարօրէն առօրի հայութեան շահերը:

Յետագայում, երբ Սովետները գարգանան, նրանց ներքին օրէնքները կեանքի բովից անցնեն ու յղկեն, անկախ Սովետների միջեւ էլ մշակեն իրաւական ու անտեսական մասուն փոխյարաբերութիւններ, որոնք Սովետներն ազատ պահեն փոխադարձ մրցութիւնից ու ճնշումներից, այն ժամանակ նոր խօսք կարող է լինել Անկախ Սովետական Հաստատանի մասին:

— Այս ամենից յետոյ էլ ինչն է ստիպում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պահել երպէս կուսակցութիւն:

— Դա չէ՞ր լինի յայտարարել կուսակցութեան ցրում եւ հրահանգել իր անդամներին լուծել կոմունիստների մէջ. — հարց կտար անշուշտ:

Չէի քաշի այս հարցին եւ գրական պատասխան տալ, եթէ իսկապէս, ինչպէս վերն տեսցի, չլինէր գաղթականների ցաւոտ հարցը եւ մի շարք այլ խնդիրներ, որոնք հայահաւաքման գաղափարի իրականացմանն են նպաստելու: Խնդիրներ, որոնք առանց

արտասահմանեան կուս կազմակերպութիւնների անկարելի է գլուխ հանել. իսկ կուս կազմակերպութիւն գաղութներում միայն եւ միայն Դաշնակցութիւնն ունի:

Դաշնակցութիւնն ունի անցեալի խոշոր փորձ նման խնդիրներին բնթացք տալու, ինչպէս եւ բաւականաչափ հմայք իրեն լսելի անելու համար:

Այս իսկ անսակեալից Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որպէս կուսակցութիւն, պիտի մնա:

Այսպէս ուրեմն, Սլէքսանդր Իվանիչ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան X—բորդ Ընդհանուր Ժողովը պատմական ծախք մոմենտ է ապրում եւ նրա վճիռներն ունենալու են ճակատագրական նշանակութիւն հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ:

Կուսակցութիւնը կամ մի կողմն է նեւեղու բոլոր մտավախութիւնները եւ իրեն գոհարեւելու է հայ ժողովրդին ու հայ հայրենիքին, կամ թէ մնալով ընդիմադիրի դերում՝ փարելու է Մանուկ Հայաստանի հիմունքները եւ այդ ձեով հարածելու է հայ ժողովրդի կառուցածքին:

X—բորդ Ընդհանուր Ժողովից մոմենտը հրամայաբար պահանջում է.

Նախ —

ա) Նանաչել անվերապահօրէն Խորհրդային Հայաստանը:

բ) Հայ ժողովրդի բախար կապել ոռւս ժողովրդի բախարին:

եւ գ) Թիրքահայ գաղթականների տեղաւորման, ինչպէս եւ հայահաւաքման, գաղափարի համար Հայաստանի Սովետական Կառավարութեան հետ անմիջապէս համաձայնութեան գալ:

Վերջացնելով նամակս այն խոր հաւատն ունեմ որ Հ. Յ.

Գաշնակցութեան X—րորդ Ընդհանուր ժողովը ուղեցոյց ունենալով իր վճիռներէ մէջ Կուսակցութեան մեծ աւանդներն ու կամբքը, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ, հայ հայրենիքի ու ժողովրդի շահերը կը դերադասէ Կուսակցութեան շահերից:

Ընկերակաճ բարեւնեւով՝

ԲԺ. Ա. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

4—ին Յուլիսի 1924 թ.

Ղազին.

Յ. Գ.— Աղէքսանդր Իվանիչ, այս նամակը կարգալուց յետոյ, կը խնդրէի յանձնել Յ. Յ. Գաշնակցութեան X—րորդ Ընդհանուր ժողովի Դիւանին, որպէս անհատ ընկերոջ կարծիք

Նոյն

50
ԳԻՆՆ Է Ի ՂԲ. 50 Կ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0198679

